

Şərq dillərinin son 10 ildə öyrənilməsinə dair

Vüqar Məmmədov

*AMEA Şərqşünaslıq İnstitutunun aparıcı elmi işçisi,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru*

Şərq dillərinin azərbaycanlı alimlər tərəfindən öyrənilməsinin tarixi on əsrlik dövrü aşır. Bu tarixin son 60 ilində bu sahədə fəaliyyətin genişlənməsi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Şərqşünaslıq İnstitutu ilə bağlıdır. Bu 60 ildə İnstitutda Şərq dillərinə dair onlarla kitab nəşr olunub, yüzlərlə məqalə işıq üzünə görüb.

Bu yazımızda Şərqşünaslıq İnstitutunun dilçilik sahəsində fəaliyyətinin son 10 ilinə nəzər salacağıq.

Qeyd olunan dövrdə nəşr olunan kitablar arasında ilk olaraq müxtəlif dillər üzrə nəzəri məsələlərə həsr olunmuş monoqrafiyaları nəzərdən keçirək.

Şərqşünaslıq İnstitutunda son 10 ildə filoloji sahədə nəşr olunan monoqrafiyalar sırasında f.ü.e.d. Şəfəq Əlibəylinin 2008-ci ildə işıq üzünə görmüş **“Füzulinin farsca divanı: linqvo-poetik özəlliklər”** əsərinin xüsusi yeri var. Bu kitab Ş.Əlibəylinin 2009-cu ildə müdafiə etdiyi «Füzulinin farsca divanının linqvo-poetik təhlili» mövzusunda doktorluq dissertasiyasının əsasını təşkil edib.

Monoqrafiyada Füzulinin farsca divanı dilçilik üslubiyyəti baxımından araşdırılıb. Linqvo-poetik təhlil əsasında şairin farsca poetik dilinin üslubi özəllikləri müəyyənləşib. Konkret dil faktları əsasında fonopoetik hadisələr, fars dilinin qrafikası ilə bağlı üslubi məqamlar, leksik, morfoloji, sintaktik kateqoriyaların üslubi imkanları, linqvo-psixoloji məqamlar tədqiq edilib. Tədqiqat nəticəsində divanın Orta əsr farsdilli ədəbiyyatda dil və üslub cəhətdən tutduğu mövqə aydınlaşdırılıb.

Dilçilik və ədəbiyyatşünaslığın vəhdətinə əsaslanan bu iş Füzulinin farsca divanının linqvo-poetik təhlili sahəsində sistemli şəkildə aparılan ilk tədqiqatdır. Farsdilli poetik əsərlərin linqvistik üslubiyyət baxımından tədqiqinə həsr olunmuş elmi işlər arasında bu mövzuya toxunulmayıb. Kitabda ilk dəfə olaraq Füzulinin farsca divanının dil və üslub baxımından farsdilli ədəbiyyatda tutduğu yer və Səfəvilər dövründə fars dilinin qrammatik sistemə tam cavab verən divan bağlamaqla fars dilinə göstərdiyi xidmət elmi əsaslarla, tarixi obyektivliklə müəyyənləşdirilib. Məhz fars dilinin qrammatik quruluşu və qrafikası ilə bağlı olan, tərcümədə öz əksini tapa bilməyən, şairin müraciət etdiyi üslubi incəliklər bu kitabda açıqlanıb.

Əsər giriş, 4 fəsil («Füzulinin farsca divanının ahəngi», «Divanın leksikası və leksik-üslubi vasitələri», «Qrammatik üslubi xüsusiyyətlər», «Divanın poetik və linqvo-psixoloji özəllikləri»), nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

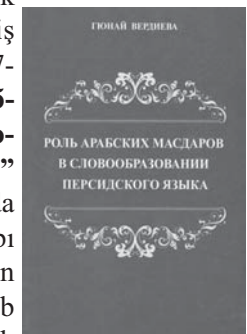
Fars dilçiliyi sahəsində digər bir əsər f.ü.f.d. Vüqar Məmmədovun 2010-cü ildə çapdan çıxmış **“Fars dili qrammatikası terminləri”** kitabıdır. Müəllifin namizədlik dissertasiyası əsasında hazırladığı kitabda fars dilinə aid fars, Azərbaycan və rus dillərində yazılmış elmi ədəbiyyatdan, dərslik, dərs vəsaitləri və lüğətlərdən toplanmış morfolojiya və sintaksisə aid terminoloji material leksik-semantik baxımdan ilk dəfə olaraq müqayisəli şəkildə ətraflı təhlil edilir. Əsərdə fars dili qrammatikası terminlərinin yaranma yolları və mövcud vəziyyəti, bu sahədə olan nöqsanların aradan qaldırılması, terminlərin dəqiqləşdirilməsi, birmənəliliklərinin təmin edilməsi yolları göstərilir.

Əsər üç fəsildən ibarətdir. 1-ci fəsil "Fars dili qrammatikasında terminlərin leksik-semantik səciyyəsi", 2-ci fəsil "Morfoloji terminlər", 3-cü fəsil "Sintaktik terminlər" adlanır.

Nəzəri və təcrübi əhəmiyyətini nəzərə alaraq, kitab fars dilinə aid qrammatik terminlər, onların Azərbaycan və rus dillərində qarşılıqları, işlədilməsi qeyri-məqbul sayılan, eləcə də müəllifin təklif etdiyi terminlər haqqında kompleks məlumat verən terminlər sözlüyü əlavə edilib.

2007-ci ildə «Fars dilinin söz yaradıcılığında ərəb məsdərlərinin rolu (I və II bab məsdərlərinin modeli üzrə)» mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə etmiş f.ü.f.d. Günay Verdiyevanın 2017-ci ildə rus dilində **“Роль арабских масдаров в словообразовании персидского языка”** («Fars dilinin sözyaradıcılığında ərəb məsdərlərinin rolu») kitabı işıq üzünə görüb. Fars dilinin leksikasında geniş yer tutan ərəb alınma sözlərinin (I və II bab ərəb məsdərlərinin modelləri üzrə) fars dilinə nüfuz etməsi yolları və onların bu dilin sözyaradıcılığında oynadığı rola həsr olunmuş əsər giriş, üç fəsil, nəticə, iki əlavə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

«I və II bab ərəb məsdərləri fars dilinin leksik vahidləri kimi», adlanan birinci fəslində ərəb alınma sözlər ümumi şəkildə təhlil olunur, sonra isə I və II

bab ərəb məsdərlərinin ərəb dilində mövcud olan linqvistik modelləri və eləcə də onlardan fars dilində “və-təndaşlıq hüququ” kəsb etmiş modelləri araşdırılır. İkinci fəsildə fars dilinin sözyaradıcılığının əsas üsullarından sayılan affiksasiya üsulu haqqında məlumat öz əksini tapmışdır. Həmçinin burada fars dilinin ən aktiv affiksləri və eləcə də I və II bab ərəb məsdərlərinin köməyi ilə düzələn ərəb-fars hibrid sözlərinin siyahısı verilir və müvafiq linqvistik təhlil aparılır. Üçüncü fəsil I və II bab ərəb məsdərlərinin fars dilinin mürəkkəb sözlərinin yaradılmasında iştirakına həsr olunub.

İşə edilən əlavələrdən birincisində I və II bab ərəb məsdərləri və fars affiksi və ya yarımaffiksinin, yaxud müstəqil sözünün köməyi ilə düzələn ərəb-fars hibrid sözlərinin siyahısı verilir. İkinci əlavədə isə Azərbaycan dilində işlənən bu qəbil sözlərdən nümunələr gətirilir.

Tədqiqat fars dilinin leksikasında geniş yer tutan ərəb alınma sözlərinin (I və II bab ərəb məsdərlərinin modelləri üzrə) fars dilinə nüfuz etməsi yolları və onların bu dilin sözyaradıcılığında oynadığı rola həsr olunub. Əsər giriş, üç fəsil, nəticə, iki əlavə, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, fars dilində işlənən ərəb alınmaları, xüsusən də birinci və ikinci bab ərəb məsdər modelləri fars dilinin lüğət tərkibinə daxil olduqdan sonra orada bir növ seyrci rolunda çıxış etməmiş, əksinə, bu dilin zənginləşdirilməsinə güclü təkan vermişdir. Tədqiqatın məhz bu zənginləşməni, bu inkişafı əhatəli əks etdirən ilkin araşdırma hesab etmək olar.

Ümumiyyətlə, Şərqsünəşliq İnstitutunda 60 il ərzində fars dilçiliyi sahəsində görülmüş işlər, nəşr edilən kitablar, müdafiə edilən dissertasiyalar haqqında ətraflı, dolğun məlumat f.ü.f.d. Vüqar Məmmədovun 2013-cü ildə işıq üzü görmüş “**Şərqsünəşliq İnstitutunda fars dilçiliyi**” kitabında əks olunub.

Ərəb dilçiliyi sahəsində nəşr olunan kitablar sırasında f.ü.f.d. Çimnaz Mirzəzadənin tədqiqatında

2009-cu ildə nəşr olunmuş “**Hübeys Tiflisinin ərəbcə-farsca “Qanun əl-ədəb” lüğəti**”ni qeyd etmək olar. Ərəb leksikoqrafiyasının inkişafında Azərbaycan alimlərinin də rolu böyük olub. Orta əsrlər müsəlman mədəniyyətinin parlaq simalarından biri də görkəmli ensiklopedist-alimi Əbül Fəzl Hübeys Tiflisi

olub. Hübeys Tiflisi dünyanın müxtəlif kitab xəzinələrində saxlanılan və filologiya, tibb, astronomiya və təbiət elmləri sahəsinə aid olan çoxsaylı əsərlərin tərtibçisi olub. Alimin filoloji əsərləri içərisində onun fundamental leksikoqrafik əsəri olan “Qanun əl-ədəb” əsəri daha çox maraq doğurur. Əsər tədqiq olunarkən iki əsas problemə - müəllifin ərəb leksikoqrafi-

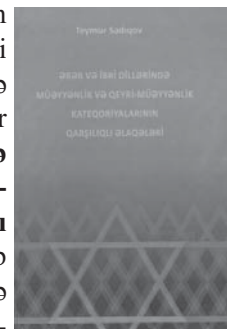
yasının inkişafında oynadığı rola və onun bu sahədəki novatorluğuna diqqət yetirilib.

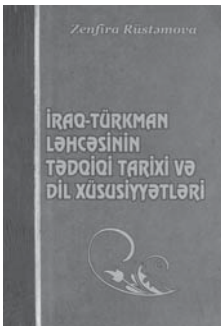
F.ü.f.d. Teymur Sadıqovun ərəb və ibri dillərinin müqayisəli təhlilinə həsr olunmuş əsərləri də diqqətəlayiqdir. 2015-ci ildə nəşr olunmuş “**Ərəb və ibri dillərində müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyalarının qarşılıqlı əlaqələri**” monoqrafiyasında ərəb və ibri dillərində müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyalarının qarşılıqlı əlaqələrindən bəhs edir. Burada ərəb və ibri dillərinə morfoloji, qrammatik nöqteyi-nəzərindən müqayisəli şəkildə yanaşılıb. Xüsusilə ərəb və ibri dillərində müəyyənlik artikliyə, bitişən əvəzlilikləyə və izafətə geniş yer ayrılıb. Mövcud monoqrafiya giriş, üç fəsil, nəticə və 6 dildə istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Eyni müəllifin digər əsəri 2017-ci ildə Gürcüstan paytaxtı Tiflisdə rus dilində nəşr olunmuş “**Сопоставление определенного артикля, слитных местоимений с именами и предлогами, а также употребление имен в сопряженной конструкции в арабском языке и в иврите**” (Ərəb və İbri dillərində müəyyənlik artikliyə isimlərlə və önlüklərlə işlənən bitişən əvəzliliklərin həmçinin təyini söz birləşməsinin müqayisəli şəkildə istifadə olunması) kitabıdır. Bu kitab iki qohum dillər olan ərəb və ibri dillərinin müqayisəsinə həsr olunub. Müqayisə zamanı əsas məqsəd isimlərin (və ya sözlərin) morfoloji və sintaksis baxımından təhlilini aparmaq idi. Həmçinin bu əsərdə isimlərin müəyyənlik halda olan zaman baş verən dəyişikliklərini (vurğuların yerdəyişməsi, hərəkələrin dəyişikliyi və s.) göstərmək idi.

F.ü.f.d. Seymur Əhmədovun 2017-ci ildə çap olunmuş “**Ərəb dilinin dialektləri və İraq dialekti ilə İraq-türkman dili arasında əlaqə**” monoqrafiyası müasir ərəb aləmində mövcud dil situasiyası, ərəb dilinin dialektləri və xüsusilə də, ərəb dilinin İraq dialekti və İraq-türkman dili ilə əlaqəsi kimi mürəkkəb bir mövzuya həsr olunub. Əsər “ərəb və türkman xalqlarının yanaşı yaşamasında dil əlaqələrinin, eləcə də müasir ərəb dünyasında gerçək dil mənzərəsinin öyrənilməsi” kontekstində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Burada ərəb dilinin İraq dialektinin şərq qrupu dialektləri içərisində mövqeyi, İraq dialektinin formalaşmasında ekstralingvistik faktorlar və onun sözügedən dialektin müasir vəziyyətinə təsiri, ədəbi dil və dialektlərin perspektiv inkişafı məsələləri öyrənilir, İraq türkmanları, onların dili, tarixi və mədəniyyəti haqqında məlumat verilir, İraq-türkman dilində alınmalar və onun ərəb dili ilə əlaqəsi məsələsi tədqiq olunur.

Yeri gəlmişkən, İnstitutda bu yaxınlarda İraq türkman ləhcəsinə həsr olunmuş daha bir kitab işıq üzü görüb. Bu, İnstitutun böyük elmi işçisi, filologiya

üzrə fəlsəfə doktoru Zenfira Rüstəmovanın **“İraq-türkman ləhcəsinin tədqiqi tarixi və dil xüsusiyyətləri”** adlı monoqrafiyasıdır. Dörd fəsildən ibarət olan əsər İraqda yaşayan, azərbaycanca danışan, sayı iki milyon yarımı keçən türkman adlanan soydaşlarımızın ləhcəsi – dialekti barədə uğurlu tədqiqatdır.

Monoqrafiyanın 1-ci fəslində müəllif İraqda yaşayan tükmanların tarixindən söz açır. 2-ci fəsildə tədqiqatçı Azərbaycan alimlərinin İraq türkman ləhcəsinə dair əsərlərindən bəhs edir. Monoqrafiyanın 3-cü fəslə İraq türkman ləhcəsində yazı, imla çətinlikləri və onların aradan qaldırılması yollarına həsr olunub. 4-cü fəsildə İraq türkman ləhcəsində işlənən ərəbcədən alınmaların fonetik və leksik xüsusiyyətləri araşdırılır.

Türk dilinə dair f.ü.f.d. Kəmalə Ələkbərovanın 2010-cu ildə nəşr olunmuş **“XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatına türk dilinin təsiri”** kitabını qeyd etmək olar. Monoqrafiyanın "XIX əsrin sonları – XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi mühiti adlanan birinci fəslə "Azərbaycan ədəbi dilinə Osmanlı türkcəsinin təsir istiqamətləri" və "Füyuzat» jurnalı və Osmanlı türkcəsi" adlı iki yarım-fəsildən ibarətdir. "XIX əsrin sonları – XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda və Türkiyədə ortaq əlifba və ortaq dil məsələləri" adlanan ikinci fəsil "XIX əsrin sonları - XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda və Türkiyədə latın əlifbası və ortaq əlifbaya keçmə məsələsi, ərəb əlifbasının çətinlikləri", "XX əsrin əvvəllərindən başlanan ortaq ədəbi dil məsələsi» və "XIX əsrin sonları – XX əsrin əvvəllərində Türkiyə və Azərbaycan arasında dil birliyi pozan səbəblər" adlı üç yarım-fəsildən ibarətdir.

"XIX əsrin sonları - XX əsrin əvvəllərində Osmanlı türkcəsinin Azərbaycan ədəbi dilinə fonetik, qrammatik, leksik və frazeoloji təsiri" adlanan üçüncü fəsil "Fonetik təsir", "Morfoloji təsir", "Leksik təsir", "Türk və Azərbaycan dillərində fərqli mənalarda işlənən sözlər", "Frazoloji təsir" adlı yarım-fəsillərdən ibarətdir. Kitaba XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan

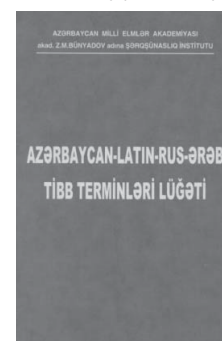
əbədi dilində ən çox təsadüf olunan Osmanlı türkcəsi sözlərindən tərtib olunmuş lüğət əlavə edilib.

Son 10 ildə Şərqsünəslş İnstıtutunun lüğətçilik sahəsində də fəaliyyəti zəngin olub. Fars dilinə aid f.ü.e.d. Şəfəq Əlibəylinin **“Farsca-rusca-azərbaycanca müxtəsər lüğət”**i 2012-ci ildə işıq üzü görüb. Lüğət 11700 sözü

əhatə edir. Yeri gəldikdə mövcud farsca, rusca, azərbaycanca lüğətlərə müraciət olunub, bir çox sözlərin tərcüməsi dəqiqləşdirilib, yeni sözlər əlavə edilib. Rusca, azərbaycanca sözlük yeni orfoqrafiya qaydalarına uyğunlaşdırılıb.

F.ü.f.d. Aybəniz Həsənova iranlı alim Məhəmməd Sadiq Naibinin **«Fars dilində min türk sözü»** lüğətini dilimizə tərcümə edib. Lüğət qonşu xalqın ədəbiyyatında rast gəlinən türk sözləri haqqında geniş bir tədqiqat işidir. Bu tədqiqatda fars dilinə daxil olmuş türk mənşəli min sözün etimologiyası verilmiş, qədim türk mənələri əsasında onların mənaları aşkarlanmışdır. Türk dilində sözlərin çoxu fars dilindən fərqli olaraq fel kökünə malikdir. Fellər bu dildə qrammatik qayda-qanuna tabedir. Məhz bu meyara əsasən sözün türk mənşəli olmasını sübut etmək olar.

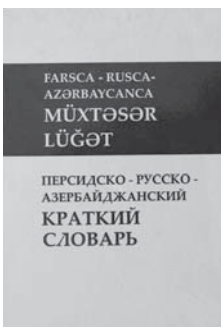
Ərəb dilinə aid 2008-ci ildə nəşr olunmuş **“Azərbaycan-latın-rus-ərəb tibb terminləri lüğəti”** xüsusi əhəmiyyət daşıyır. F.ü.f.d. Laura Orucova və f.ü.f.d.

Zenfira Rüstəmovanın tərtib etdikləri lüğət tibbə aid 15 minə yaxın söz və söz birləşməsinə əhatə edir. Lüğət bu sahədə Azərbaycan alimləri tərəfindən göstərilən ilk təşəbbüsdür. Başqa lüğətlərdən fərqli olaraq, dörd dildə (Azərbaycan, latın, rus və ərəb) tərtib olunan bu lüğətdə həm əski, həm də müasir tibb terminləri öz əksini tapıb. Bəzi yeni tibb istilahlarının qarşılığı latın dilində mövcud olmadığından tərtibçilər, əsasən, ingilis, nadir hallarda isə fransız dillərində işlənən tibb istilahlardan istifadə ediblər.

İlah.ü.f.d. Məmmədəli Babaşlının tərtib etdiyi **“Ərəbcə-Azərbaycanca lüğət (siyasi, hərbi terminlər lüğəti və beynəlxalq təşkilat adları)”** 2012-ci ildə işıq üzü görüb. Lüğətdə müasir ərəb dilində işlənən siyasi və hərbi terminlərin Azərbaycan dilində tərcüməsi verilib. Həmçinin ərəb dilində işlənən beynəlxalq təşkilat adlarının tərcümələri təqdim olunub. Lüğət siyasi və hərbi mövzuda nəşr olunmuş ilk terminoloji lüğətdir. Ərəbşünaslar, ərəb filologiyası və ərəb ölkələri üzrə regionşünaslıq ixtisası üzrə təhsil alan tələbələr üçün qiymətli mənbədir.

F.ü.f.d. Aygün Əlizadənin **“Ərəbcə-azərbaycanca lüğət”**i də 2012-ci ildə çap olunub. İki cildlik bu lüğət «Əl-Muncid», «Lisənu-l-arab», «Maurid», «əl-Vasit» kimi mötəbər ərəb mənələriindən istifadə etməklə tərtib

olunub. Lüğətdə müxtəlif elm sahələri, o cümlədən tibb, anatomiya, botanika, zoologiya ilə bağlı terminlərə geniş yer ayrılıb. Lüğətdə Quran ayələri, hədislər, atalar sözlərindən də istifadə olunub. Belə bir üsul Quran ayələrini dərk etmək baxımından lüğətin dəyərini daha da artırır.

F.ü.f.d. Aydın Abiyev türk ədəbiyyatı sahəsində dəyərli tədqiqatlarla yanaşı, Azərbaycan və türk dillərində şəxs adlarını əhatə edən bir sıra müxtəlif həcmli lüğətlərin tərtibi ilə də tanınır. 2010-cu ildə nəşr olunmuş **“Mənşəyinə görə adlar lüğəti”** də bu qəbildəndir. Bu, müəllifin daha əvvəllər çap olunmuş lüğətinin ilk cildinin təkrar nəşridir. Türkiyənin şifahi və yazılı ədəbiyyatının XVIII əsrin sonlarına qədərki dövrünü əhatə edən bu cildə ayrı-ayrı dövrlərin qısa tarixi, mədəni və ədəbi icmalı, habelə hər dövrün görkəmli aşiq və şairlərinin həyatı və yaradıcılığı haqqında ayrıca oçerklər (yazılar) verilib. Kitab (dərslük) iki qardaş xalqın Azərbaycan və Türkiyə ədəbi-mədəni əlaqələrinin çox zəngin tarixini hərtərəfli öyrənmək baxımından da böyük əhəmiyyət daşıyır.

A. Abiyevin 2016-cı ildə iki cildlik **“Şəxs adlarının ensiklopedik lüğəti”** nəşr olunub. Burada əsasən azərbaycanca və türkcə olan şəxs adlarının ensiklopedik lüğəti verilmişdir. Yeri düşdükcə lüğətdə ərəb və fars adlarının da adı çəkilir və izahı verilir. Ensiklopedik lüğət ilk dəfə olaraq bu qədər geniş və əhatəli, yəni iki qalın cildə izah edilir. Kitabda geniş müqəddimə (22 səhifə) və istifadə olunmuş mənbələr də verilmişdir. Ümumiyyətlə iki cildlik şəxs adlarının izahlı ensiklopedik lüğətinin buraxılması ilk dəfədir ki Azərbaycanda yerinə yetirilib.

Şərqsünaslıq İnstitutunun əməkdaşları dərslük və dərs vəsaitlərinin hazırlanması ilə də məşğul olurlar. İlah.ü.f.d. Məmmədəli Babashlı həmmüəllifləri – f.ü.f.d. Abdin Uveys Yunis, f.ü.f.d. Qafar Ocaqlı və f.ü.f.d. Anar Eyvazovla birgə **“Ət-tariq ilə-Arabiyyə” (Qeyri-ərəblərə ərəb dilinin tədrisi)** dərs vəsaitini hazırlayıb. Qeyri-ərəb dili ixtisası tələbələri üçün 6 hissədən ibarət dərs vəsaiti 2017-ci ildə çap olunub. Filologiya, tarix, beynəlxalq münasibətlər, həmçinin digər Şərq ölkələri üzrə regionşünaslıq kimi qeyri-ərəb dili ixtisaslarında əlavə dil olaraq öyrənen tələbələr üçün nəzərdə tutulmuş altı hissədən ibarət “ət-Tariq ilə-Arabiyyə” adlı dərs vəsaiti on iki dərsi əhatə edir. Dərs vəsaiti ərəb dilində sadə və orta çətinlikli müasir mətnləri lüğət vasitəsilə oxuyub başa düşmək, tərcümə etmək, şifahi nitq vərdişləri qazandırmaq məqsədini daşıyır. Sadədən mürəkkəbə doğru prinsipinə uyğun olaraq hazırlanıb. Kitabda dilin mənimsənilməsini asanlaşdırmaq üçün şəkillərdən geniş şəkildə istifadə edilib.

Vugar Mammadov

On the study of eastern languages in the last decade

Summary

The article covers the activities of the Institute of Oriental Studies named after academician Ziya Bunyadov of ANAS, in the field of linguistics, in the last decade. First of all, writing deals with the monographs dedicated to theoretical issues of various languages and mentions dictionaries and textbooks, afterwards.